

UOT: 327(560+571+575):94(479.24) “20”

TÜRK DÖVLƏTLƏRİNİN YENİ BİRLİK MODELİ:
TARİX VƏ GERÇƏKLƏR

©2025

MAHİR İBRAHİMOV*

*AMEA A.A.Bakıxanov adına Tarix və Etnologiya İnstitutu
[ORCID: 0000-0002-8249-3456](https://orcid.org/0000-0002-8249-3456); e-mail: mahir.ibrahimov1969@gmail.com
<https://doi.org/10.59849/2523-4765.2025.1.122>

Xülasə:

Türk birliyi konsepsiyası anlayış olaraq yeni olsa da, tarixşünaslıqda bir ideya olaraq hələ XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəllərində mövcud idi. Bu məqalədə türk dövlətləri arasında yaranmaqda olan yeni birlik modelinin tarixi əsasları, çağdaş inkişaf istiqamətləri və qarşıya çıxan çətinliklər təhlil edilir.

Tədqiqatda göstərilir ki, yeni birlik modeli sadəcə mədəni yaxınlaşma deyil, həm də siyasi, iqtisadi, texnoloji və humanitar sahələrdə çoxşaxəli integrasiyanın inkişaf etdirilməsini nəzərdə tutur. Müəllif qeyd edir ki, Türk dövlətlərinin birliyi tarixi təmələ – ortaq dil, din və mədəni irsə əsaslanmaqla yanaşı, müasir dövrün geosiyasi reallıqları ilə uzlaşdırılmış strateji əməkdaşlıq konsepsiyasını formalaşdırır. Məqalədə həmçinin gələcəkdə bu modelin institusional dərinləşməsi, iqtisadi integrasiyanın sürətlənməsi və ortaq ideoloji bazanın gücləndirilməsi istiqamətində elmi-nəzəri təkliflər irəli sürülür.

Açar sözlər: türk birliyi, Turan, iqtisadi və mədəni, siyasi və ideoloji əməkdaşlıq, Yeni dünya düzəni

A NEW MODEL OF THE UNION OF TURKIC STATES:
HISTORY AND FACTS

©2025

IBRAHIMOV MAHIR*

*Institute of History and Ethnology named after A.A.Bakikhanov, ANAS
[ORCID:0000-0002-8249-3456](https://orcid.org/0000-0002-8249-3456); e-mail: mahir.ibrahimov1969@gmail.com

Abstract:

The concept of Turkic unity, although a new concept, but as an idea, it existed in historiography as early as the end of the 19th and the beginning of the 20th centuries. The article analyzes the historical foundations, modern development trends and problems of the emerging new model of unity of the Turkic states.

The study demonstrates that the new model of unity entails not only cultural rapprochement but also the development of multifaceted integration in the political, economic, technological, and humanitarian spheres. The author notes that the unity of the Turkic states, in addition to being based on a historical foundation – a shared language, religion, and cultural heritage – forms a concept of strategic

cooperation harmonized with the geopolitical realities of the modern era. The article also offers theoretical proposals for the institutional deepening of this model in the future, accelerating economic integration, and strengthening a common ideological foundation.

Keywords: *Turkic unity, Turan, economic and cultural, political and ideological cooperation, New world order*

НОВАЯ МОДЕЛЬ ЕДИНСТВА ТЮРКСКИХ ГОСУДАРСТВ: ИСТОРИЯ И ФАКТЫ

©2025

ИБРАГИМОВ МАХИР*

Институт Истории и Этнологии имени А.А.Бакиханова, НАНА
[ORCID: 0000-0002-8249-3456](https://orcid.org/0000-0002-8249-3456); e-mail: mahir.ibrahimov1969@gmail.com

Резюме:

Концепция тюркского единства, хотя и новое понятие, но как идея она существовала в историографии еще в конце XIX и начале XX веков. В статье анализируются исторические основы, современные тенденции развития и проблемы формирующейся новой модели единства тюркских государств.

Исследование показывает, что новая модель единства предполагает не только культурное сближение, но и развитие многоплановой интеграции в политической, экономической, технологической и гуманитарной сферах. Автор отмечает, что единство тюркских государств, помимо того, что базируется на исторической основе – общности языка, религии и культурного наследия, формирует концепцию стратегического сотрудничества, гармонизированную с геополитическими реалиями современной эпохи. В статье также выдвигаются научно-теоретические предложения по институциональному углублению данной модели в перспективе, ускорению экономической интеграции и укреплению общей идеологической базы.

Ключевые слова: *Тюркское единство, Туран, экономико-культурной, политико-идеологической сотрудничество, Новый мировой порядок*

Giriş

Mənbələrdən aydın olur ki, türklər tarix səhnəsinə hələ eramızdan əvvəl 3000-ci ildə çıxıblar. Hələ qədim dövrlərdən dünya hökmranlığı ideyasına inanan Türklər bu ideyanın ilk əlamətlərini öz dastanlarına da köçürmüşlər. Oğuz xaqan dastanı bu eposun ən mühümüdür. Eposa görə ilk dünya hökmranlığını quran Oğuz xaqan Çin, Hindistan, İran, İraq, Suriya, ərəb, yunan, rus və fars ölkələrini fəth etmişdi. O, dünya hökmranlığına nail olmaq üçün dünyanın hər tərəfinə səfirlər gön-

dərir və “İndi dünyanın hökmdarı mənəm” deyərək hamısından itaət tələb edirdi.¹ Daha sonralar, e.ə. III əsrdə Asiya və Avropanı əhatə edən Böyük Hun dövləti, VI əsrdə isə türk dilinin və tarixinin Orxon kitabələri kimi abidələrdə qeyd olunmasını təmin edən Göytürk xaqanlığı kimi dövlətlərlə siyasi kimlik qazandılar. Türk kimliyi təkcə siyasi quruluş üzərində deyil, eyni zamanda ortaq dil, adət-ənənə və inanc sistemləri üzərində qurulmuşdur. Sonralar İslamın qəbulu ilə türklər Anadolu, Qafqaz və Orta Asiyada mədəni, dini sintez yaratmış və qalıcı izlər buraxmışlar.

Ötən əsrin sonunda keçmiş Sovet İttifaqının ərazisində geosiyasi şəraitin kökündən dəyişməsi nəticə olaraq Rusiyanı faktiki olaraq XVII əsrdəki sərhədlərinə qaytarmış oldu. Lakin, Rusiya eyni zamanda, özünün iqtisadi və hərbi potensialı sayəsində postsovet məkanında tam olmasa da, müəyyən dərəcədə nüfuzunu qoruyub saxlaya bildi. Son nəticədə bölgə müasir dövrdə yeni dünya nizamının formalaşması prosesində “atlantizmlə” “avrsiyaçılığın” geosiyasi qarşılıqlılaşmasında əsas mübarizə meydanlarından birinə çevrildi.² Belə bir şəraitdə ümumdünya sivilizasiyasının tərkib hissəsi kimi türk sivilizasiyasının öyrənilməsi sözügedən qloballaşma tendensiyalarını və onun perspektiv təsirlərini dəyərləndirmək baxımından mühüm aktualıq kəsb edir.

Çağdaş türk dünyasının tanınmış şəxsiyyəti, türkololoq alim Oljas Süleymenov müasir dövrdə gedən prosesləri, xüsusilə Avrasiyada tarixi mədəniyyətlərin inkişafı prosesini, bir qayda olaraq “Hind Avropa” nəzəriyyəsi ilə şərh etməyə çalışanlara qarşı öz fikirlərini elmi əsaslarla dəyərləndirərək belə yazır: Bir var dəqiq elmlər, bir də var humanitar, yəni qeyri-dəqiq elmlər-dilçilik və tarix. Bu bölgü avropasentriзм xurafatına söykənir. XIX əsrdə Avropada ariliyin ideoloji özülü üzərində yüksəlmiş dilçilik və tarix bu saxta qanunlardan hələ də yaxa qurtara bilməyib. Hələ də bəşəriyyətin qədimliyinə həmin əsrin siyasi və mədəni xəritəsi kəsiyindən baxılır. Bu qeyri-dialektiki baxış tarixi perspektivi əsaslı surətdə təhrif etmiş, nəticələrə də öz təsirini göstərmiş və zaman keçdikcə bu yanlış müddəalar adları çəkilən elmlərin nəzəri əsasına çevrilmişdir.³ Məşhur alim akademik Vasili Bartold (1869-1930) isə Qərbin rolunun dominantlaşdırılmasının əksinə olaraq, ellin-Roma mədəniyyətinin bəşər tarixində tutduğu mövqeyini Şərq ölkələri ilə müqayisə edərək yazırdı ki, “Qədim Şərq ölkələri minilliklər boyu dünyanın yeganə mədəni ölkələri olmuşlar”.⁴

Şübhəsiz, türkçülüynün ən mühüm xüsusiyyəti onun formalaşan bir ideologiya kimi XIX əsrdən başlayaraq yenidən tarix səhnəsində görünməsidir. Qərbdə məhz bu əsrdə millətçi hissələrin meydana çıxmağa başladığı qəbul edilir. Bu fikir Qərb üçün doğru ola bilər, amma türk tarixi baxımından sağlam yanaşma deyil. Çünki

---

¹ Sebahattin Şimşir. Eski Türklerde milliyetçilik. **Türk-İslam Medeniyeti Akademik Araştırmalar Dergisi**, Yıl / Years: 8, Sayı / Number: 16, Konya – 2013 – Yaz, s.229.

² Mahir İbrahimov. Xəzər regionunda cərəyan edən hadisələrin tarixi-siyasi təhlili yeni dünya düzəninə formalaşması kontekstində. **Azərbaycan tarixşünaslığı. Elmi əsərlər**, 2021, №1 (82), s.12.

³ Oljas Suleymenov. **Az-Ya**. “Şərq-Qərb” nəşriyyatı. Bakı, 2007, s.183-184.

⁴ Василий Владимирович Бартольд. **Мусульманский мир. Ислам. Энциклопедия культуры и искусства**. Москва: Эксмо, 2010, с.10.

türklər arasında millətçiliyin (türkçülüyn) izləri Hun xaqanı Çi-çi (e.ə.36) dövrünə gedib çıxır, hansı ki, bu bilgiler qərb tədqiqatçılarının özləri tərəfindən araşdırılaraq ortaya qoyulmuşdur. Bu qədim sənədlərdən aydın olur ki, Çi-çi, böyük qardaşı Ho-Hen-Yehin Çinin suverenliyinə daxil olmaq təklifini xəyanət kimi qiymətləndiriləcəyini bildirməklə yanaşı, əcdadlarından miras olaraq keçmiş böyük dövlətin azadlığına, müstəqilliyinə, adət-ənənəsinə önəm vermişdir. Bu yanaşmaya alman sinoloqu Fr. Hirth yüksək dəyər vermiş və Hun xaqanı Çi-çi-ni tarixdə millətçiliyi (türkçülüyn) dövlət siyasəti üzərində quran ilk dövlət xadimi adlandırmışdır.⁵

Məlumdur ki, Türk sivilizasiyası tarixdə ayrı-ayrı təzahürlər şəklində deyil, sistem və proses şəklində mövcud olmuşdur. Türk sivilizasiyasının varlığını şərtləndirən ən mühüm amil onun dünya dil ailələrindən fərqli linqvistik sistemə - Ural-Altay dilləri ailəsi də türk dilləri qrupuna mənsub superetnosun sivilizasiyası kimi təşəkkül tapmasıdır. Bütün böyük dil ailələrinə mənsub xalqlar (Hind-Avropa, Semit, Çin-Tibet və s.), əsasən, elə həmin dillərin etnomədəni sferasında öz sivilizasiya məkanını yaratmışlar. Bu qanunauyğunluq ümumtürk tarixinin sivilizasion inkişafı prosesində də eyni şərtlərlə baş vermişdir.⁶

Avrasiyanın bu başından o başına qədər olan geniş bir arealda yayılmış türk soylarının çoxəsrlik məcrada heç şübhəsiz, yaşayış şəraiti eyni deyildi. Siyasi, iqtisadi və mədəni şəraitdə köklü dəyişikliklər baş vermiş, ancaq bəzi ənənələr davam etmişdir. Türklərlə bağlı qəbul edilə biləcək yeganə anlayış isə dilçilikdir. Yəni türk türkcə danışandır. Hər hansı digər tərif son dərəcə qeyri-adekvat olardı.⁷ Buradan anlaşılan odur ki, sözügedən sivilizasiya öz içərisində tarixi inkişafın məntiqi ilə, bir-biri ilə genetik bağlılıqda fərqli mədəniyyətlər yetişdirmişdir. Bu milli mədəniyyətlər (türk, azərbaycanlı, qazax, qırğız, özbək, türkmən, uйğur, başqırd, tatar və s.) yüzillər ərzində özünəməxsus keyfiyyətlər əldə edərək bir identiklik, yəni milli kimlik statusu almışlar. Eyni zamanda, onlar türk sivilizasiyasının içərisində universal dəyərlərə malik mədəniyyətlər kimi şaxələnməmiş və böyük imperiyalar yaratmışlar. İmperiya, dövlət, atabəylik, bəylik, xanlıq kimi müxtəlif adlarla qurulan türk dövlətlərinin sayı 130-a çatır. Reallıqda isə onların sayı bu rəqəmdən də çoxdur.⁸ Mövcud olmuş bütün bu dövlətlər dünya tarixinin inkişafında, Avrasiyanın etnosiyasi coğrafiyasını son üç min ildə dəyişərək indiki şəkil almasında başlıca transformativ rol oynamışdır. Bu cəhətdən türklərin yaratdıqları imperatorluqlar və dövlətlər ərazi və zaman etibarını böyük bir dövrü əks etdirir.

XX əsrin sonu XXI əsrin əvvəllərində yenidən doğulan Türk dünyasının birlik modeli yalnız mədəni deyil, eyni zamanda geosiyasi, iqtisadi, texnoloji və təhlü-

⁵ İbrahim Kafesoğlu. **Türk Milliyetçiliğinin Meseleləri**. MEB Devlet Kitapları, 1000 Temel Eser – Yayın №:22, Birinci Baskı, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1970, s.11-12.

⁶ Cavanşir Feyziyev. **Türk dünyası: 5 kitabda. Birinci kitab: Türk sivilizasiyasının təməl dəyərləri**. Bakı, "Mütərcim", 2017, s.11.

⁷ Jean Paul Roux. **Histoire Des Turcs - Deux mille ans du Pacifique a la Mediterranee. Librairie Arthème Fayard, 1984-2000. Türklərin Tarihi – Pasifikdən Akdenizə İki Bin Yıl**. İstanbul, Kabcacı Yayımevi, 2004, Beşinci Basım: Nisan 2008, s.26-28.

⁸ Fazıl Qaraoğlu. **Türk millətinin tarixi, qurduğu dövlətlər və ataları**. Bakı, "Nurlar" yayımevi, 2007, s.26.

kəsizlik sahələrində əməkdaşlığı nəzərdə tutur. Yaradılan Türk Dövlətləri Təşkilatı isə yeni birlik modelinin institusional əsasını təşkil edir. Azərbaycan həm coğrafi, həm enerji, həm də diplomatik baxımdan Türk dünyasının inteqrasiyasında körpü rolunu oynayır. Zəngəzur dəhlizi, Orta Dəhliz və Türk dövlətləri arasında enerji layihələri yeni birlik modelinin iqtisadi və geosiyasi dayaqları kimi çıxış edir. Bu modeldə suverenliklər qorunur, amma ortaq maraqlar üzrə inteqrasiya dərinləşdirilir. Qarabağ zəfəri bu prosesin gücləndirilməsində önəmli psixoloji və siyasi təkan verib. Çağırışlar və maneələrə gəlincə regiondaxili rəqabət və siyasi maraqların toqquşmasını, xarici güclərin təsir cəhdlərini (xüsusilə Rusiya, Çin, Qərb), institusional zəiflik və uyğunsuz inkişaf səviyyələrini göstərə bilərik. Yeni birlik modeli konfederativ və ya federativ strukturdan daha çox suveren dövlətlərin dərin strateji əməkdaşlıq platforması formasında inkişaf etdirilməlidir.

Tarixi kontekst və ideoloji bünövrə

Türkçülük-Turançılıq ideyasının son iki yüzillikdə yenidən ortaya atılması əslində tarixi gerçəkliyə qayıdırdan doğmuşdur ki, bütün bunları sözügedən yarımbaşlıqda izah etməyə çalışmışıq. Türk xalqlarının və bütövlükdə Türkiyənin (Turanın) qədim və qismən də orta əsrlər tarixinə dair yazılı mənbələrin azlığı, bu mənbələrin böyük bir hissəsinin əcnəbi mənbələrdən (Yunan, Çin, Bizans, Ərəb və b.) ibarət olması və həmin mənbələrdə bu və ya digər Türkiyə xalqları haqqında verilən ziddiyyətli məlumatlar ayrı-ayrı dövrlərin (xüsusilə qədim dövrün) araşdırılmasında ciddi problemlər yaradır. Bu problemlərin həllində arxeoloji məlumatlar xüsusi əhəmiyyətə malikdir.⁹ Son dövrlər arxeoloji qazıntılar zamanı əldə olunan yazılı tapıntıların oxunuşundan sonra aydın olmuşdur ki, hələ qədim zamanlarda Aralıq dənizinin şimal sahillərindəki torpaqlarda – Yunanıstanda, İtaliyada və İberiya (Pireney) yarımadasında türklərin babaları yaşamışdır və bu yazılar daha çox Hititlərin dağılma dövrünə aid edilir. Hititlər isə Anadolu coğrafiyasında ticarət birliyini təmin edən bir sivilizasiya olmuşdur.

Bir vaxtlar, İberiya yarımadası romalılar tərəfindən fəth olunmazdan əvvəl, bu bölgədə, əsasən indiki İspaniyada əhəmiyyətli bir memarlıq mirası qoymuş iki mədəniyyət – Kelt və İber mədəniyyətləri var idi. İberlilər, indiki Andalusiyaya və Aralıq dənizi sahilı boyu İber yarımadasının mərkəzinin bəzi hissələrində yaşayan bir qrup xalqı təşkil edirdi. Onlar qədim kitabələrində özlərini Turkos, Turkes, Turki, Turgi və Turane kimi adlandırmışlar. Həmin mənbələrdə həmçinin onların Turiya və Kurt oba adlı yaşayış yerlərindən bəhs edilir. Bununla yanaşı arxeoloji tapıntılarda eramızdan əvvəl 500-cü ildə Fransanın Şimali İberiya bölgəsində mövcud olmuş bir Turan dövlətinin varlığından söhbət gedir, lakin bu dövlətin əhalisinin Turan-Türk olması kifayət qədər araşdırma mövzusu olmamışdır. Son zaman-

---

⁹ Əsmət Muxtarova. **Türk xalqlarının tarixi (Qədim dövr və orta əsrlər)**. Bakı, "Adiloğlu", 2013, s.19.

larda bölgədə tapılan qədim yazıların türkcəyə daha yaxın olması isə artıq tədqiqatçılar tərəfindən dəqiqləşdirilmişdir.¹⁰

Məşhur arxeoloq William Niven Meksikada apardığı arxeoloji qazıntılar zamanı belə bir nəticəyə gəlmişdi ki, Meksikanın ən qədim qövmü Moğolların nəslindəndir. Onlar Berinq Boğazı vasitəsilə Asiyadan gəlmişlər. Arxeologiya sahəsində tanınmış alim Ceyms Çurçvard isə arxeoloq Villiam Nivenin kəşflərini yüksək qiymətləndirsə də, onun, həmçinin digər Amerika və Avropa tədqiqatçılarının irəli sürdükləri tezisi, yəni hinduların Berinq Boğazı vasitəsilə Asiyadan gəldiyini qəbul etməmiş və əldə edilən Uyğur-Maya heroqlifləri, qayaüstü yazılar, simvollarından ibarət rəsmlər və mətnlərə əsaslanaraq belə fikir söyləmişdir ki, Şimali Amerikadakı ilk insanlar Mu (əfsanəvi qitə) qitəsindən gəmilər vasitəsilə gəlmiş xalqdır.¹¹ Lakin irəli sürülən bu fikirlər bəzi elm adamları tərəfindən bir fərziyyə olaraq qəbul edilsə də, hesab edirik ki, belə fikirləri müqayisələndirmək baxımından elmi dövrüyyəyə gətirmək məqsədəuyğundur.

1638-ci ildə Amerikada xristianlığın təbliği ilə məşğul olan katolik keşişi Antonio Kalança isə Amerika Hindularının kimliyi haqqında ilk məlumat vermiş və onların Tatar kökənli olduğunu irəli sürmüşdür. 1912-ci ildə Rusiyanın Sibir bölgəsində və Monqolustanda bir neçə il tədqiqat apararı və bu mövzu ilə bağlı “Alyaska Gündəliyi”, “Amerikada insanın mənşəyi və qədim tarixi”, “Yeni Dünya insanın Asiyadan gəlişinin kəşfi” adlı bir neçə sanballı əsərlər yazıb çap etdirən Çex mənşəli Amerika alimi Aleş Qrdliçka əsərlərində göstərir ki, Amerikanın coğrafi şəkli kimi, Amerika Hindularının da həyatı və mədəniyyəti min illərlə Asiyada yaşayan öz ata-babalarından fərqlənməmişdir. Aleş Qrdliçka elə faktlar üzə çıxarmışdır ki, artıq Amerika Hindularının Asiya kökənli olması ilə bağlı elmdə onunla mübahisəyə girişmək qeyri-mümkün olmuşdur.¹²

1935-ci ildə Mustafa Kamal Atatürk Təhsin bəyi Türkiyənin Meksika səfirliyinə məsləhətçüzar (işlər vəkili, səfir əvəzi) təyin etmiş və ona türklərin Mu qitəsi və mayalılarla əlaqələrini araşdırmaq, həmçinin “Günəş Dil Nəzəriyyəsi” haqqında yeni məlumatlar toplamaq üçün tapşırıq vermişdir. Uzun müddət Amerika hinduları ilə bağlı tədqiqat apararı Təhsin bəy Mayatəpək Türk Dil Qurumuna göndərdiyi raportlarının birində Peruda vaxtilə hökmdarlıq etmiş İnk imperatorlarından bir neçəsinin adlarının türkcəyə çox bənzəməsindən, Peru yerlilərinin danışdıqları Keçua dilinə aid bir çox sözlərin türkcə olduğundan, dilçi Rablo Patronun 1900-cü ildə Perunun Lima şəhərində nəşr etdirdiyi əsərində Şumer dili ilə türk dili arasındakı qohumluğunu izah və bəyan etməsindən bəhs edərək Amerika hindularının türk kökənli olmasını irəli sürmüşdür.¹³

¹⁰ Georgeos Díaz-Montexano. **İber yarımadasında antik türk yazıtları**. Epigrafi Topluluğu Vitalitius Üyesi, James Cameron ve National Geographic için Tarihi-Bilimsel Atlantoloji Danışmanı. <http://www.turkbilimi.com>, 15.05.2025.

¹¹ Aydın Mədətoğlu (Qasımlı). Amerika Maya türkləri; tarixdə və bu gün. <http://www.turkbilimi.com> – 19.05.2025.

¹² Aydın Mədətoğlu. **Yenə orada, Amerika Maya türkləri...**

¹³ Aydın Mədətoğlu. **Yenə orada, Amerika Maya türkləri...**

Hələ XIX əsrin 40-cı illərində Yaxın Şərqdə arxeoloji axtarışlar zamanı tapılmış gil kitabələr üzərindəki mətnlərdə e.ə. dördüncü minilliyə aid sivilizasiya - Şumer mədəniyyətinin izləri aşkar edilmişdir. O dövrə qədər isə bütün sivilizasiyaların öz başlanğıcını yunan mədəniyyətindən götürdükleri deyilirdi. Ona görə ki, qədim yunan mətnləri tərcümə edilmişdir. XVI əsrdən etibarən isə hər şey yunanca adlanırdı. Amma bu gün biz görürük ki, şumer dili deşifrə edilib ortaya çıxandan sonra bütün biliyin, mədəniyyətin başlanğıcının şumerlərdən qaynaqlandığı anlaşılır. Yəni yunan olmayan, ondan çox qədim, 3000 ildən çox bir mədəniyyətin mövcudluğu sübuta yetirilib. 1855-ci ildə isə mixi yazını oxumağa nail olan Roulinson ilk dəfə olaraq, sətirlərdəki sözlərin skif və ya turan dilində yazıldığını, yazının onlar tərəfindən icad edildiyini irəli sürmüşdü. 1869-cu ildə Jule Oppert isə bu dilə şumer adını vermiş və bu dilin türk, fin və macar dilləri ilə qohum olduğunu bildirmişdir.¹⁴ Burada haşiyə olaraq qeyd etmək istəyirəm ki, bəzi araşdırmaçılar “şumer” və ya “sumer” sözünü şumerlərin qədim etnik adı yox, XIX əsrdə mütəxəssislərin onlara verdiyi şərti ad olduğunu irəli sürürlər. Şumerlər isə özlərinə “sənq-nqiq” (qarabaşlar) demişlər.¹⁵

Məşhur ingilis alimləri Q.Çayld və S.Lloyd daha da irəli gedərək göstəririlər ki, “Turanlılar təxminən on, on iki min il bundan əvvəl səfalı, bəhrəli Dəclə və Fərat çayları hövzəsində məskən salıb ətraflarında yaşayan saysız-hesabsız vəhşi qəbilələrin heyratlı nəzərləri altında dünya sivilizasiyasının səhərini açdılar... Dünyada ulu bir mədəniyyətin məşəli alışıdı. Bu işıq ehtiyacı daxildən gəlirdi və çox çəkmədi ki, qoca Asiyanın münbit torpaqlı hər guşəsində işıq adaları şölələndi...”¹⁶ Ümumiyyətlə, Şumerlərin mədəniyyəti qədim Turanlıların dini-etik görüşlərinin, fəlsəfi baxışlarının, bədii fikir dünyasının davamıdır. Deməli, qədim Turanlılarla Şumerlərin, Şumerlərlə sonrakı Türklərin eyni inam fəlsəfəsi daşması onların eyni kökü paylaşmalarına bariz sübutdur.¹⁷ Ona görə də bu sahədə araşdırmalar aparan bir sıra Qərb tədqiqatçıları Şumer dilini nə Sami, nə də Hind-Avropa kökənli bir dil hesab etmirlər. Bu dili aqqlütinativ dillər adlanan dil ailəsinə aid edirlər ki, bunlara türk, macar və fin dilləri misaldır. Bununla belə, qərəzli olaraq yenə də ölü və ya diri bilinən bütün məlum dillərin heç birinin Şumer dili ilə yaxın əlaqəsi olmadığını söyləyirlər.¹⁸

Müasir dövrün bir sıra şumerşünas araşdırıcıları sözügedən dildə Hind-Avropa kökənli sözlər axtarmağa çalışsalar da, bu dilin qısa təsnifatını verərkən tipoloji cəhətdən aqqlütinativ, erqativ dil olduğunu qəbul edir, lakin, yenə də

---

¹⁴ Muazzez İlmiye Çığ. Sümer ve Türklər.(Makaleler). Туркестанская Библиотека - www.turklib.ru – **Turkistan Library**, s.8, 25.05.2025.

¹⁵ Kamil Hüseynoğlu. **Qədim Turan: Mifdən tarixə doğru**. Bakı, “MBM”, 2006, s.20

¹⁶ Aydın Mədətoğlu (Qasımlı). **Türklər (Tarixi oçerklər)**. Bakı, “El” nəşriyyatı, 2012, s.37.
Вах: Чайлд Гордон. **Древнейший Восток в свете новых раскопок. Пер. с англ. М.Б.Граковой-Свиридовой**. Москва: Изд-во иностранной литературы, 1956, с.252-256. Сетон Ллойд. **Реки-близнецы**. Москва, 1972, с.16.

¹⁷ Aydın Mədətoğlu. **Yenə orada, Türklər (Tarixi oçerklər)...**, s.38.

¹⁸ Samuel İoan Kramer. **Sumer mitolojisi. İÖ üçüncü bin yıldaki tinsel ve edebi gelişim üstüne bir çalışma**. Çeviren: Hamide Koyukan. İstanbul, “Kabalıcı Yayınevi”, 1999, s.52.

genetik olaraq heç bir başqa dillə əlaqəsinin olmadığını sübut etməyə çalışırlar.¹⁹ Dil yaxınlığını müəyyən etmək üçün edilən bir çox uğursuz cəhdlərdən sonra şumer dili bu gün geniş şəkildə heç bir qohumu olmayan bir dil olaraq qəbul edilir. Bununla belə, onun lügət və morfoloqiyasının bütün əsas Avrasiya dil ailələri ilə sistemli müqayisəsi şübhəsiz ki, şumer dilinin Ural-Altay dil ailəsinə aid olduğunu və hazırda Avropa, Qərbi Asiya və Şimali Afrikada danışılan bir çox başqa dillərlə də uzaqdan qohum olduğunu müəyyən edir.²⁰

Qədim hind eposu (“Mahabharata”, “Ramayana”) və Veda ədəbiyyatında tez-tez təbiət hadisələri təsvir edilir. Orada Meru dağı haqqında məlumat verilir. Həmin müqəddəs dağ Altayda Onquday rayonundadır. Onu Şumer adlandırırlar. Min illərdir ki, insanlar buraya ziyarətə gəlirlər.²¹ Hər halda hind eposu sadəcə nağıllar toplusu deyil. Burada araşdırılmasına ehtiyac duyulan bir tarix var, ancaq əfsanə şəklində təqdim olunur. Ümumiləşdirərək belə fikir irəli sürmək olar ki, çağdaş tarixşünaslıqda Qədim Şərq və Qərb mənbələrində adları keçən Subar, Şumer, Turuk (ku), Kutı, Etrusk və b. xalqları erkən türklər hesab edənlər var.

Bəzi Avropalı müəlliflər Asiyanın qərbində yaşayan samilərə, yaxud arilərə mənsub olmayan bütün xalqlara, tayfalara da Turan adını verirlər. Aydın məsələdir ki, onların məqsədi heç də bu xalqların türklər ilə qohum olduğunu təsdiq etmək deyildir. Sadəcə, göstərmək istəyirlər ki, samilər və arilərdən də başqa qövmələr yaşamışdır. Tarixi mənbələrdə Turan və turanlılar haqqında ilk yazılı məlumata biz zərdüştiliyin müqəddəs kitabı olan “Avesta” da rast gəlirik. Bəzi araşdırmaçıları Zərdüştün vətəni Aryanam-Vaycanın Baykalyanı ərazilərdə olduğunu irəli sürür. Bildiyimiz kimi Turanın əsas ərazisi Baykaldan Ural çayına, Sayan və Bərquzin dağlarından Amu-dəryaya qədər uzanırdı. Bunu da qeyd etmək lazımdır ki, “Avesta”nın qədim hissələrində “Turan” məfhumu “Aryanam-Vayca” toponimi, “turanlı” etnonimi isə “tur” sözü ilə ifadə edilir. Beləliklə, tədqiqatdan aydın olur ki, Zərdüşt özü turanlı olmuş, ancaq bir sıra digər peyğəmbərlər kimi onun təlimi də öz vətəninə rədd edildikdən sonra o, Orta Asiyada – Viştaspanın ölkəsində öz dinini yaya bilmişdir. Zərdüşt, öz dinini qəbul edənləri “arya”, yəni “mömin” adlandırmışdı. O zamanlar Turan bölgəsində “nəcib” mənasında işlədilən bu söz zərdüştiliyin İranda yayılmasından sonra əvvəlcə ölkənin əhalisinin, sonra isə bu ölkənin adına çevrilmişdir. Təsadüfi deyildir ki, Əhəmənilər zamanı “Parsua” adlanan bu ölkə zərdüştiliyin qəbul edilməsindən sonra, ilk dəfə olaraq Kiçik Əhəməni şahı I Daranın Behistun kitabələrində “Aryana” (Arilər ölkəsi) adlandırılır.²² Söz yox ki, irəli sürülən bu fikirlərin də araşdırılmasına ehtiyac var.

¹⁹ **The Sumerian World.** Edited by Harriet Crawford. First published 2013 by Routledge 2 Park Square, Milton Park, Abingdon, Oxon OX14 4RN Simultaneously published in the USA and Canada by Routledge 711 Third Avenue, New York, NY 10017. p.95-96.

²⁰ Simo Parbolo. **Etymological Dictionary of the Sumerian Language.** Part I. Lake Winona: Eisenbrauns. Distributed by Penn State University Press for Neo-Assyrian Text Corpus Project, 2016, p.6.

²¹ Adji Murad. **Türk və dünya: munis tariximiz.** Bakı, “Bakı Slavyan Universiteti”, 2006, s.14-16.

²² Kamil Hüseynoğlu. **Qədim Turan: Mifdən tarixə doğru.** Bakı, “MBM”, 2006, s.63.

Bununla yanaşı tarixi qaynaqlarda “Turan” adına biz Firdovsinin “Şahnamə” poemasında da rast gəlirik. Bəzi müəlliflər “Şahnamə”yə görə Tur ilə İracın qardaş olduğunu göz önündə tutaraq Turanı əski İranın bir bölümü saymaqdadırlar.²³ Ümumiyyətlə İran rəvayətlərinə görə Nuh dövrünə aid edilən və Cəmşiddən sonra gələn hökmdar Fəridun ölkəsini 3 oğlu Sam, İrac və Tuvac arasında bölübmiş. Türk-Çin ölkələri Tuvaca (və ya Turaca) düşür. İracın oğlu Munüçir Türk ölkəsinə yürüş edir və Turac nəslindən olan Əfrasiyab ilə çarpışır. Qanlı döyüşlərdən sonra iki ölkənin hüduqları ox atmaqla müəyyənləşdirilir. Bəlx (Ceyhun-Amu-dərya) çayı sərhəd olur. Bundan sonra İran rəvayətləri Türk ölkəsindən “Turan” Fars ölkəsindən də “İran” terminləri ilə bəhs edirlər. Əfrasiyabın türkcədəki adı Tünqa Alp Ərdir.²⁴

Qeyd edildiyi kimi, Türk və türkçülük anlayışı aydın və məqsədyönlü ümum-türk ideologiyası olaraq XIX əsrdən başlayaraq siyasi-ideoloji platforma keyfiyyətləri əxz etmişdir. Türkçülük (Turançılıq) fikirlərini əsaslı şəkildə irəli sürən tarixə məlum ilk ideoloq İsmayıl Qasıralıdır (1851-1914). O, ilk dəfə olaraq ortaq türk ədəbi dilinin yaradılması ideyası ilə çıxış etmişdir. Bu da türk millətçiliyinin bütün türk xalqlarını əhatə edən bir ideologiya səviyyəsinə yüksəlməsində mühüm addım olmuşdur. Məşhur “dildə, fikirdə və işdə birlik” deyimini də İ.Qasıralıya məxsusdur. Sözügedən ideya sonradan Z.Göyalp, Ə.Hüseynzadə, Y.Akçura, M.Rəsulzadə və digər ideoloqlar tərəfindən inkişaf etdirilmişdir.²⁵

Artıq XX əsrin ilk illərindən başlayaraq dövrün mövcud siyasi şəraitində yüzlərlə milli düşüncəli ziyalı, o cümlədən, digər təbəqələrdən olan insanları birləşdirən ictimai-siyasi təşkilatlar meydana çıxmışdır. Birinci Dünya müharibəsinin (1914-1918) başlaması Çar Rusiyasının bölgələrində milli hərəkata bir az da təkan vermişdir. Belə ki, bu müharibədə Rusiya ilə Osmanlı dövlətinin əks tərəflərdə olması, Osmanlı dövlətinin müharibədə iştirakını məhz xristian təcavüzünə qarşı müsəlmanların cihadı kimi qiymətləndirməsi bölgələrdə islamçı və türkçü düşüncənin, o cümlədən antirus əhvali-ruhiyyəsinin və milli azadlıq ideyasının güclənməsinə səbəb olmuşdur.

Bu baxımdan, həmin dövrdə milli-dini demokratik cəbhəni təmsil edən ziyalılarımızdan bir qisminin İslam-türk dünyasının nicatı üçün türkçülüyn öndərliyində türkçülük və islamçılığa – Y.Akçura, Ə.Hüseynzadə və başqaları bu qəbildəndir; digərləri – Ə.Ağaoğlu, Q.Qarabəyov isə islamçılığın öncüllüyündəki islamçılıq və türkçülüyə üstünlük verirdilər...²⁶ Qeyd edək ki, Siyasi türkçülüyn sistem halına salan və türkləşmək, islamaşmaq, avropalaşmaq düsturunu irəli sürən Əli bəy Hüseynzadə yeni dünya düzənində tək Azərbaycan üçün deyil, eyni zamanda

²³ Ziya Göyalp. **Türkçülüyn əsasları**. Bakı, Xəzər Universiteti nəşriyyatı, 2010, s. 43.

²⁴ Tofiq Mustafazadə. **Ümumi tarix (Ən qədim zamanlardan XVIII əsrin sonunadək)**. Bakı, “İqtisad Universiteti nəşriyyatı”, 2009, s.256.

²⁵ Ədilli Şirvani. **Milli məfkurəmiz: Türkçülük, Çağdaşlıq, İslam**. Bakı, “Elm və təhsil” - 2013, s.145.

²⁶ Faiq Ələkbərli. Əli bəy Hüseynzadənin dünyagörüşündə türkçülüyn və islamçılığın nəzəri-fəlsəfi əsasları. Azərbaycan İlahiyyat İnstitutu. **Dini Araşdırmalar Jurnalı** №1. dekabr 2018, s.199-200.

Rusiya əsarətində olan bütün türklərin dövlət qurmaq imkanlarının nəzəriyyəsinin də müəllifidir. Təsadüfi deyil ki, bu ideoloji xətt 1918-ci ildə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin qurulmasına da öz töhfəsini vermiş və dövlət bayrağının rənglərində öz əksini tapmışdır.

Göründüyü kimi, türkçülük önə çıxan islamçılıq təmayüllərini öz içərisində arxa plana keçirərək, daha sonra isə görünməz edərək türk dünyasının kardinal ideoloji-siyasi-mədəni dünyagörüşü kimi öz müəyyənliyini tapır. Həmin dövrdə türkçülüğün başında duran, ona elmlik verən, türkçülük sahəsində mühüm əsərlər qələmə almış böyük sosioloq, şair və publisist Ziya Göyalp idi. Ziya Göyalp o dövr üçün türkçülüğün ideoloji əsəri olan “Türkçülüğün əsasları” kitabını yazmış, orada türkçülüğün mahiyyətini və proqramını göstərmişdir.

Ziya Göyalp Osmanlı imperiyasının çökməsini belə əsaslandırır: “...Türklər Osmanlı imperatorluğunun qurucusu ola-ola bu cəmiyyətin meydana gətirdiyi feodalizm içində müsəlman olmayan təbəələr, qul durumuna düşdülər. Eyni zamanda ömürlərini toplum üçün əsgər və jandarm vəzifələrini icra etməklə keçirdiklərinə görə maarif və iqtisadiyyat baxımından yüksəlməyə vaxt tapa bilmədilər. Digər xalqlar Osmanlı toplumundan bilikli, mədəni və varlı halda ayrılarkən, zavallı türklərin əllərində qırıq qılıncla, əski xışdan başqa bir miras qalmamışdı... Amma İngilis imperiyası millət anlamını tez başa düşdü və siyasi mərkəzlərində idarəçiliyi Anqlosakslardan başqa heç kimə yer vermədilər. Aralarında isə milli olmayan düşüncəyə sahib insanlar yox idi. Ölkə sanki, yenə keçmişdəki kimi, yalnız ingilislərdən ibarətmiş kimi ingilis mənafeyi və ingilis ideologiyası baxımından idarə olundu. Daha sonralar Amerika, Hindistan, Güney Afrika, Misir və Avstraliya kimi müstəmləkələrə və koloniyalara malik oldular. Ancaq yenə də parlament daim ingilis parlamenti, hökumət anqlo-saks hökuməti olaraq qaldı. İngilis milləti getdikcə böyüyən bu siyasi topluluq içində öz mənliliyini bir an da olsun, unutmadı. Bax, ingilis millətinin yüzillərdən bəri dünya siyasətində hökmran olmasının səbəbi budur”.²⁷

Onun nəzəri fikirlərinə görə “Turan” bəzilərinin zənn etdiyi kimi, türklər ilə yanaşı monqolları, tunqusları, fin-uqorları və macarları da içinə alan qövmlər qarışığı – xəlitası deyildir. Bu gün elmi baxımdan sübut olunmuş bir gerçək – həqiqət varsa, o da türkcə danışan Yakut, Qırğız, Özbək, Qırpaq, Tatar və Oğuz kimi türk boylarının dil və gələnek (ənənə) baxımından bir qövmlə birliliyinə malik olmasıdır. Yəni “Turan” sözü “turlar”, yəni “türklər” demək olduğu üçün, yalnız türkləri içinə alan bir toplumun adıdır. Ziya Göyalp böyük ideoloq kimi gələcəyi görür və inanırdı ki, bütün türklər yaxın bir zamanda bu ad altında birləşəcəklər. Ancaq tatarlar, özbəklər, qırğızlar və başqaları ayrı mədəniyyətlər ilə ortaya çıxdıqları zaman, ayrı-ayrı millətlər halını alacaqlar və buna görə də yalnız öz adları ilə anılacaqlar. O zaman bütün bu əski qohumları gələcəkdə bir topluluq halında birləşdirən ortaqlar bir ada ehtiyac duyulacaqdır. Bu ortak isim “Türk birliyi – Turan” kəlməsidir.

Türk dövlətlərinin yeni birlik modeli

Göründüyü kimi Əhməd bəy Ağaoğlu, Yusuf Akçura, Ziya Gökalp və bu kimi bir çox ziyalıların fəaliyyəti türkçülük ideyasını müasir kontekstdə ideoloji

²⁷ Ziya Göyalp. **Türkçülüğün əsasları**. Bakı, Xəzər Universiteti nəşriyyatı, 2010, s.76-77.

səviyyəyə çatdırdı. Lakin sovet dövründə bu ideyalar sıxışdırıldı və türk xalqları bir-birindən təcrid edildi. Müstəqillikdən sonra bu ideya yenidən aktuallaşdı. XX əsrin 90-cı illərində müstəqillik əldə etdikdən sonra türk xalqları və türkdilli ölkələr arasında əməkdaşlığın bir çox sahələrində – ilk növbədə ortaq mədəniyyətin, adət-ənənələrin, tarixin, milli mənəvi dəyərlərin bərpası istiqamətində bir sıra müsbət addımlar atılmış, bu isə gələcək əlaqələr üçün perspektivlər açmışdır. Yaranmış yeni tarixi şərait onların eyni kökdən olan müştərək mədəniyyət və incəsənətinin vahid təşkilatının meydana çıxmasına imkan yaratdı. Bu istiqamətdə 1992-ci ilin iyun ayında İstanbul şəhərində 6 ölkənin mədəniyyət nazirləri tərəfindən bünövrəsi qoyulan Türkdilli Ölkələrin Mədəniyyət Nazirlərinin Daimi Şurası (TÜRKSÖY) mühüm rol oynayır. Türk mədəniyyəti və incəsənətinin inkişafı və tanıtılması üçün nəzərdə tutulan bu beynəlxalq təşkilat Azərbaycan Respublikası və Türkiyə Cümhuriyyətinin birgə təşəbbüsü ilə 1992-ci ildə İstanbul və Bakı şəhərlərində keçirilmiş Azərbaycan, Qazaxıstan, Qırğızıstan, Özbəkistan, Türkiyə, həmçinin Türkmənistan respublikaları mədəniyyət nazirlərinin görüşlərinin gedişində əldə edilmiş razılaşmalar əsasında yaradılmışdır. Təşkilatın yaradılması və fəaliyyət prinsipləri haqqında müqavilə həmin ölkələrin mədəniyyət nazirləri tərəfindən 1993-cü il iyulun 12-də Qazaxıstan Respublikasının keçmiş paytaxtı Almatı şəhərində imzalanmışdır.²⁸ TÜRKSÖY-un tərkibinə 6 üzv və 8 müşahidəçi ölkə daxildir.

28 oktyabr 1992-ci ildə keçirilən Ankara görüşü Türk Respublikaları arasında ən ciddi və əhatəli toplantı kimi yadda qalmışdır. Belə ki, həmin il Türkiyə Prezidenti Turqut Özal Azərbaycan Prezidenti Əbülfəz Elçibəyi, Kazaxıstan Prezidenti Nursultan Nazarbayevi, Özbəkistan Prezidenti İslam Kərimovu, Türkmənistan Prezidenti Saparmurat Niyazovu və Qırğızıstan Prezidenti Əsgər Akayevi Ankaraya işgüzar səfərə dəvət etmişdir. Qardaş dövlət başçıları 29 oktyabrda Cümhuriyyət Bayramı tədbirində iştirak etmiş, 30-31 oktyabr tarixlərində isə geniş tərkibdə fikir mübadiləsi aparmışlar. Prezidentlərin çıxışlarında ən maraqlısı N.Nazarbayevin söylədikləri idi. "Dostlar, burada biz hər bir qardaşlıqdan bəhs edirik və bunun davamını istəyirik. Amma bu qardaşlığı bizim balalarımız (övladlarımız-gənclərimiz) necə anlayıb həyata keçirəcəklər? Balalarımızın qardaşlığını inkişaf etdirmək üçün ortaq tariximizi, ortaq ədəbiyyatımızı, ortaq dilimizi və ortaq lüğətimizi hazırlayıb bunları məktəblərdə öyrətməliyik. O zaman bu qardaşlıq davam edər". Çıxışlara qoşulan İslam Kərimov isə "ortaq əlifbamızı da hazırlamalıyıq, onu da bu layihəyə salaq ki, birliyimiz tam olsun" söyləmiş və bu təklif də alqışlarla qəbul edilmişdir.²⁹ 1992-ci ilin 31 oktyabrında qəbul edilmiş Ankara bəyannaməsi bütün türk dünyasına yeni perspektivlər təqdim etdi. Görüş zamanı Avrasiyada sülh, təhlükəsizlik, sabitlik və inkişafa birlikdə qoşulma arzu və

---

²⁸ Kamil Muxtarov. Azərbaycan Respublikası və Türksöy. (Elm, Ədəbiyyat, Mədəniyyət, Sənət jurnalı) <http://www.onerjurnali.narod.ru>. N-01 (02) 2002. 23.05.2025.

²⁹ Mehmet Saray. **Türk dünyasında birliğin kurulması şart.** İstanbul, "Boğaziçi yayınları A.Ş.", 1.Baskı, 2021, Haziran, s.88-89.

iradəsini ifadə edərək ölkələrini maraqlandıran məsələlər, ortaq xüsuslar, regional və beynəlxalq problemlər haqqında fikir mübadiləsində olmuşlar.³⁰

Həmin dövrdə yaranan bir sıra səbəblər türkdilli dövlət rəhbərlərinin bir yerdə toplanması zərurətini meydana çıxardı. Bu məqsədlə 1992-ci ildə Türkiyənin Baş naziri Süleyman Dəmirəl Azərbaycana və Mərkəzi Asiyanın türk dövlətlərinə səfəri zamanı türk dövlətləri rəhbərlərinin iştirakı ilə Zirvə toplantıları keçirmək təşəbbüsü ilə çıxış etmişdi. İlk toplantı 1992-ci il 30-31 oktyabrda Ankarada, ikinci toplantı 1994-cü il 19 oktyabrda İstanbulda, üçüncü toplantı 1995-ci il 28 avqustda Bişkekdə, dördüncü toplantı 1996-cı il 21-22 oktyabrda Daşkənddə, beşinci toplantı 1998-ci il 9 iyunda Astanada, altıncı toplantı 2000-ci il 8 apreldə Bakıda, yeddinci toplantı 2001-ci il 26-27 apreldə İstanbulda keçirilmişdir.³¹ 2002-ci ildə Aşqabadda keçirilmiş VIII Zirvə görüşündə dövlət başçıları 19 maddədən ibarət bəyannamə imzalamışlar. Türkdilli ölkələr arasında əlaqələrin ən yüksək səviyyədə inkişaf etdirilməsi məqsədi daşıyan zirvə toplantıları 1992-2010-cu illərdə davam etmiş və 10 zirvə görüşü keçirilmişdir.

2010-cu il sentyabrın 15-16-da İstanbulda keçirilən Türkdilli Ölkələrin Dövlət Başçılarının X Zirvə Görüşündən sonra “Türkdilli Dövlətlərin Əməkdaşlıq Şurası” rəsmi olaraq “Türk Şurası”nın yaradılmasını elan etdi. Türkdilli ölkələrin dövlət başçılarının 2009-cu ilin 3 oktyabr tarixində Naxçıvan şəhərində keçirilən Zirvə Görüşündə imzalanmış Naxçıvan Sazişinə əsasən 2012-ci ilin 1 noyabr tarixində Türkdilli Dövlətlərin Əməkdaşlıq Şurası (TDƏŞ) yaradılıb. Türk Şurasının 2018-ci ildə keçirilən VI Zirvə toplantısında Macarıstan müşahidəçi üzv kimi qəbul edilib. 2019-cu ildə Bakıda keçirilən VII sammitdə Özbəkistan Şurasının tamhüquqlu üzvü olub. Təşkilatın mənzil-qərarqahı Türkiyənin İstanbul şəhərində yerləşir. Türk Şurasının loqosu və bayrağı 22 avqust 2012-ci ildə Bişkekdə keçirilən II Zirvə Toplantısı çərçivəsində Xarici İşlər Nazirləri Şurasının II Toplantısı öncəsi keçirilən mətbuat konfransında ictimaiyyətə təqdim edilib. Loqo və bayraq üzv dövlətlərin milli bayraqlarının elementlərini ehtiva edir. O, Azərbaycan Respublikası bayrağının ulduzundan, Qazaxıstan Respublikası bayrağının mavi rəngindən, Qırğız Respublikası bayrağının günəşindən və Türkiyə Respublikası bayrağının ayparasından ibarətdir. Şuranın həmçinin TÜRKSOY, TÜRKPA (Türkdilli Ölkələrin Parlament Assambleyası), Türk İş Dünyası Şurası, Türk Akademiyası, Türk Mədəniyyəti və İrsi Fondu, Türk Şurasının Birgə Ticarət və Sənaye Palatası kimi əlaqəli qurumları var. Şura həmçinin Birləşmiş Millətlər Təşkilatının İnkişaf Proqramı (UNDP), Avropada Təhlükəsizlik və Əməkdaşlıq Təşkilatı (ATƏT), İslam Əməkdaşlıq Təşkilatı (İƏT) və Ümumdünya Gömrük Təşkilatı (ÜGT) kimi bir çox mühüm beynəlxalq təşkilatlarla əməkdaşlıq edir.

2021-ci il noyabrın 12-də İstanbulda Türkdilli Dövlətlərin Əməkdaşlıq Şurasının Türkiyə Prezidenti Rəcəb Tayyib Ərdoğanın ev sahibliyi ilə Demokratiya və Azadlıqlar Adasında “Rəqəmsal dövrdə yaşıl texnologiyalar və ağıllı şəhərlər” mövzusunda keçirilən VIII Zirvə Toplantısı bir çox əlamətdar görüşlərlə yadda qal-

³⁰ Mehmet Saray. **Azərbaycan Türkləri tarixi**. İstanbul, “Nesil matbaası” 1993, s.145-146.

³¹ Sevinc Ruinten. **Azərbaycan türk dövlətləri ilə siyasi əlaqələr sistemində (XX əsrin 90-cı illəri)**. Bakı, “Adiloğlu”, 2005, s.157-158.

mışdır. Sədrliyinin Azərbaycandan Türkiyəyə keçdiyi sammitdə Şuranın adı dəyişdirilərək “Türk Dövlətləri Təşkilatı” adlandırılıb. Təşkilatın gələcək perspektivlərinin müəyyən olduğu “Türk Dünyası 2040 Baxış Sənədi”nin qəbul edildiyi sammitdə Türkmənistan müşahidəçi üzv olub.

Bütün bunlar üzv dövlətlərin uğurlu gələcəyi üçün ümidlər doğurur. Əvvəlcə statistik rəqəmlərin dilindən istifadə edərək məsələnin şəklini çəkməyə çalışaq. Türkiyə: Əhali 84 milyon, ərazisi 783 562 km², ÜDM 810 milyard. dollar, Azərbaycan: Əhali 10,1 milyon, ərazisi 86600 km², ÜDM 54,6 milyard. dollar, Qazaxıstan: Əhali 19,1 milyon, ərazisi 2724900 km², ÜDM 202,9 milyard. dollar, Türkmənistan: Əhali 6,1 milyon, ərazisi 488100 km², ÜDM 40,8 milyard. dollar, Özbəkistan: Əhali 36,9 milyon, ərazisi 448978 km², ÜDM 69,2 milyard. dollar, Qırğızıstan: Əhali 6,5 milyon, ərazisi 199,951 km², ÜDM 29,5 milyard. dollar (qeyd: rəqəmlər 2021-ci ilə aiddir). Ümumiləşdirsək, Türk Dövlətləri Birliyinə daxil olan ölkələrin ümumi ərazisi 4 milyon 731 min 213 km², əhalisi 162 milyon. 700 min nəfər və ÜDM 1 trilyon. 207 milyard. dollar. Göründüyü kimi bura çox böyük ərazidir, böyük bazardır. Ölkələrin təbii sərvətlərini və əlverişli coğrafi mövqelərini nəzərə alsaq, dünya geosiyasetində və iqtisadiyyatında mühüm rol oynamaq üçün bütün imkanlara malik bir birlikdir. Bu birliyi etnik mənsubiyyət və ümumi dil əsasında qurmaq cəhdi bəziləri tərəfindən keçmişin yadigarları kimi ələ salınır.

Qeyd edək ki, hələ XIX-XX əsrlərdə dünyada baş verən ideoloji savaqlar nəticəsində yeni ideoloji düşüncə tərzini yaransa da, mövcud türk dövlətləri (Türkiyə istisna olmaqla) bu prosesdən kənar qalmışdır. Çünki onlar Rusiya imperiyasının (sonralar Sovet İttifaqının) tərkibində idilər. Əgər bu gün türk dövlətlərində qurulmuş ideologiyalar, məsələn, “sol”, “sağ”, “liberal”, “millətçi” hərəkatlar olsaydı, onlar ölkələr arasında təməl prinsiplər əsasında öz birliklərini, münasibətlərini qurardılar. Bütün bunlar əskikdir. Ona görə də ilkin mərhələdə mədəniyyətə, dilə, etnik kimliyə əsaslanan münasibətlərin qurulması təbiidir. Alternativ kimi yalnız dini birlik kimliyi ilə əsaslandırmaq ola bilər ki, bu da daha zərərli nəticələrə gətirib çıxara bilər. Lakin din münasibətlərin yalnız bir komponenti kimi əhəmiyyət kəsb edə bilər. Məsələ ondadır ki, hazırda dünyada dil birliyi əsasında qurulan və fəaliyyət göstərən formatlar var. Məsələn, fransız dilinə əsaslanan “Francophonie” (l'Organisation internationale de la Francophonie (OIF)) təşkilatını göstərə bilərik. Təşkilat 54 ölkəni əhatə edir. Bu təşkilatda Fransa Parlament Assambleyası (APF), Fransızdilli Ölkələrin Universitetləri Assosiasiyası (AUF), Fransızdilli Şəhərlərin Merləri Assosiasiyası (AIMF) və hətta özünün televiziya şəbəkəsi (TV5Monde) fəaliyyət göstərir. Onların təcrübəsindən yararlanmaq pis olmaz.

Göründüyü kimi, türkdilli dövlət başçılarının iştirakı ilə keçirilən sammitlərin dövlətlərarası münasibətlərin inkişafında mühüm əhəmiyyəti olmuş və bu proseslər davam etməkdədir. Bu toplantılarda türk dövlətləri arasında mövcud əlaqələrin və əməkdaşlığın vəziyyəti nəzərdən keçirilir, regional və beynəlxalq problemlər barəsində fikir mübadiləsi aparılır. Artıq bunun real nəticələri də görünür. Belə ki, 24 iyun 2022-ci ildə Beynəlxalq Türk Akademiyasının Elmi Şurasının Nur-Sultanda keçirilən növbəti 5-ci iclasında “Ortaq Türk tarixi”, “Ortaq Türk ədəbiyyatı” və “Türk dünyasının coğrafiyası” dərslərinin mətni və proqramı üzv

ölkələrin nazirləri və təşkilatın rəhbərliyi tərəfindən təsdiq olunub və müvafiq protokol imzalanıb. “Ortaq Türk tarixi” dərslisi 7 bölmədən ibarətdir və XV əsrə qədər türk xalqlarının tarixini özündə əks etdirir. “Türk dünyası coğrafiyası” dərslisinin məzmunu bütövlükdə türk dünyasının coğrafi mənzərəsinin, türklərin coğrafi anlayış və ideyalarının öyrənilməsinə yönəlib. “Ortaq Türk ədəbiyyatı” dərslisi isə şagirdlərdə ortağ düşüncə və mədəni dəyərlər haqqında təsəvvür yaratmaq məqsədi daşıyır. V Elmi Şurada qəbul edilmiş yekun protokola uyğun olaraq, tərəflər dərslərin proqram və mətnlərini təsdiqləyir, onların öz ölkələrinin orta təhsil müəssisələrində tədrisini təmin edir və dərslərlərin təbliği məqsədilə müxtəlif tədbirlər təşkil etməyi üzərlərinə götürürlər.³²

Dünyada baş verən son proseslər göstərir ki, dünya nizamını tənzimləyən köhnə formatlar artıq işləmir və yeniləri hələ qurulmayıb. Beynəlxalq hüququn kağız üzərində qalması, güclülərin haqlı, gücsüzlərin isə əksər hallarda haqsız hesab edilməsi, bütün bunlar onu göstərir ki, “yeni nizam”ın qayda-qanunları müəyyənləşəcək. Sual olunur, Türk Dövlətləri Təşkilatı yeni dünya düzəninə qurulmasında təşkilat kimi təmsil olunacaqmı? Bu baxımdan ən böyük məsuliyyət Türkiyənin üzərinə düşür. Türkiyə həm də İslam dünyasının lideri olmağa çalışır. Hesab edirik ki, təşkilatın lider dövləti olan Türkiyə enerjisini heç vaxt mümkün olmayacaq bir İslam birliyinə sərf etmək əvəzinə, bütün potensialını TDT daxilində birləşdirərək yeni bir güc mərkəzi yaratmalıdır. Çünki TDT 4,7 milyon km² ərazisi, 163 milyon əhalisi, etnik və dini bağları olan təbii müttəfiq təşkilatdır. Bu təşkilat dünyada yeganə təşkilatdır ki, “Türk NATO-su” yarada və bütün dünyanın hesablaşacağı bir güc mərkəzinə çevrilə bilər. Bu qaçırılmaması lazım olan bir fürsətdir. Əks halda, digər güc mərkəzləri (Rusiya, Çin, Qərb) TDT üzvlərini öz orbitlərinə çəkməyə çalışacaqlar. Buraya 3-4 aprel 2025-ci il tarixlərində Özbəkistanın Səmərqənd şəhərində keçirilən birinci Aİ-Mərkəzi Asiya Zirvə Toplantısı çərçivəsində Orta Asiya respublikaları ilə Avropa İttifaqı arasında strateji tərəfdaşlıq sazişi də əlavə edilə bilər.³³ Zirvə Toplantısı çərçivəsində Aİ və Mərkəzi Asiya ölkələri münasibətlərini “strateji tərəfdaşlıq” səviyyəsinə qaldırmaqla uzunmüddətli əməkdaşlığa dair öhdəlik götürüblər. Bu çərçivədə 12 milyard avroluq investisiya paketi nəzərdə tutulub. Razılaşma həmçinin Rusiya-Ukrayna müharibəsindən sonra Aİ-nin enerji və ticarətdə Rusiyadan asılılığını azaltmağı hədəfləyir. Bundan əlavə, Çinin Mərkəzi Asiyada artan nüfuzuna qarşı alternativ tərəfdaşlıq yaratmaq məqsədi daşıyır. Sammitdən əvvəl Qazaxıstan, Özbəkistan və Türkmənistan Kipr Respublikasına səfirlər təyin etməklə BMT-nin 541 və 550 sayılı qətnamələrinə sadiqliklərini təsdiqləyiblər. Bu addım Kipr probleminin həlli istiqamətində Aİ ilə münasibətlərdə konsensusu əks etdirir. Türkiyənin sammitdə iştirak etməməsi və Aİ-nin Orta Asiya ilə birbaşa əlaqələr qurmaq strategiyası Ankaranın bölgədəki təsirini sual altına qoyur. Xüsusən də TDT-yə üzv ölkələrin Aİ ilə yaxınlaşması Türkiyənin Kipr siyasətinə zidd mənzərə yaradıb. Həmçinin

³² Türk dünyası ilə bağlı dərslilər qəbul edildi. 24 İyun 20:34. <https://teleqraf.com/news/toplum/331713.html>, 12.05.2025.

³³ Özbəkistan'da Birinci Avropa Birliyi-Orta Asya Zirvesi başladı. Güncelleme:04.04.2025 <https://www.aa.com.tr/tr/dunya/>, 20.05.2025.

Aİ-nin bu əməkdaşlığa Türkiyəni daxil etməməsi enerji dəhlizləri və logistika layihələri (məsələn, Transxəzər xətti) üzrə potensial əməkdaşlıq imkanlarını da məhdudlaşdırıa bilər. Lakin sonrakı proseslər göstərdi ki, bütün bunlar ehtimal olaraq qalacaq. Belə ki, Azərbaycanın ev sahibliyi ilə 6-7 oktyabr 2025-ci il tarixində Qəbələ şəhərində “Regional Sülh və Təhlükəsizlik” mövzusunda Türk Dövlətləri Təşkilatının XII Zirvə Toplantısı keçirilmişdir.³⁴[29]. Zirvə sonunda dövlət başçıları 121 bənddən ibarət Qəbələ Bəyannaməsini qəbul etdilər.

Bu Zirvə görüşü ilə türk dövlətləri yalnız mədəni-tarixi bağlarla deyil, konkret iqtisadi, nəqliyyat, təhlükəsizlik sahələrində də birlik nümayiş etdirdilər. Bu dəyişikliklər regionda baş verən hadisələr fonunda təbii və zəruridir. Cənubi Qafqazda yaranmış yeni reallıqlar, Orta Asiya dövlətlərinin təhlükəsizlik çağırışları, qlobal güclərin rəqabəti türk ölkələrini daha sıx koordinasiyaya sövq edir. Qəbələ görüşünün əsas əhəmiyyəti ondadır ki, Türk dünyası ilk dəfə sülh və təhlükəsizlik kimi həssas mövzunu açıq şəkildə müzakirə etməyə başlayır. Bu tədbiri həm də Türk dünyasının bir ideyadan real siyasi gücə çevrilməsi yolunda atılmış növbəti addım kimi də hesab etmək olar. Qısaca desək, türk dövlətləri 2025-ci il TDT-nin Qəbələ Zirvəsində əməkdaşlığı yeni mərhələyə qaldırmaqla “TDT+” formatı təsis edildi, Türkmənistanı müşahidəçi statusu verildi. Bununla yanaşı TÜRKSÖY-un institusional imkanlarının gücləndirilməsi və Türk Akademiyası barədə razılaşmalar imzalandı. Zirvə çərçivəsində Türkmənistan həm Türk Akademiyasına, həm də Türk Mədəniyyəti və İrsi Fonduna, Şimali Kipr Türk Respublikası (ŞKTR) isə Türk Akademiyasında müşahidəçi statusu əldə etdi və gələcək üçün konkret planlar müəyyənləşdirildi.

Beləliklə, Qəbələ Bəyannaməsində xarici siyasət sahəsində həmrəylik və birgə fəaliyyət prinsipləri – xüsusilə, Zəngəzur Dəhlizinin və Azərbaycanla Naxçıvan arasında maneəsiz keçidin təmin olunması, işğaldan azad olunmuş ərazilərin yenidən qurulmasına dəstək Azərbaycanı; Çin-Qırğızıstan-Özbəkistan dəmir yolu xəttinin yaradılması, Əfqanıstanın təhlükəsizliyinə verilən önəm Türkünə, Kiprin türk xalqı ilə həmrəylik və onların Türk dünyasının vacib hissəsi olduğu vurğulanması ŞKTR-i, habelə Suriya məsələsində təhlükəsizlik, sabitlik və yenidənqurma işlərində dəstək Türkiyəni razı salan məsələlər oldu.

Nəticə

Tarixin hər dövründə olduğu kimi, bu gün də türklər yeni bir sivilizasiya səyahətinin astanasındadırlar. Bu səyahətin uğuru həm keçmişin müdrikliyindən, həm də gələcəyə baxışdan asılıdır. Bütün bunları ümumiləşdirdikdən sonra gələcək səylər üçün tövsiyələrimi təqdim etmək istədim.

– Türk Dövlətləri Təşkilatının Konstitusiyasının yaradılması üzərində işə başlamaq. Avropa Birliyinin və keçmiş SSRİ-nin konstitusiyaları buna nümunə ola bilər. Xüsusilə keçmiş Sovet İttifaqının tərkibində olan türk respublikalarının bu strukturla bağlı təcrübəsi var.

---

³⁴ The 12th Summit of the Organization of Turkic States Convened in Gabala. Azerbaijan. <https://www.turkicstates.org/en>, 29.10.2025.

– Türk Dövlətləri Təşkilatı daxilində Avropa Birliyinə bənzər ali orqanların (parlament və ayrı-ayrı komissiyalar) yaradılması.

– Birlik ölkələrinin xarici siyasətdə əlaqələndirilmiş birgə addımlar atmasını təmin etmək üçün təşkilat daxilində ayrıca bir mərkəz yaradılmalıdır.

– Üzv dövlətlərin Xüsusi Xidmət orqanları üçün TDT daxilində koordinasiya mərkəzinin yaradılması və onların qarşılıqlı şəkildə fəaliyyətlərinin təmin edilməsi.

– Üzv dövlətlər arasında mövcud və gələcəkdə yarana biləcək ikitərəfli və çoxtərəfli mübahisələrin, problemlərin həlli üçün təşkilatın daimi işçi orqanının yaradılması və səlahiyyətləndirilməsi.

– Üzv dövlətlərin ümumi razılığı ilə istənilən üzv dövlətin ərazisində sülhməramlı qüvvə adı altında hərbi hissənin yaradılması. Sülhməramlı qüvvələr bütün üzv dövlətlərin hərbi qulluqçularından ibarət olmalıdır.

– Təşkilat və yuxarıda qeyd olunan qurumlar müəyyən elitalarla əlaqəli şəxslər tərəfindən deyil, Türk Birliyinə əhəmiyyətli töhfələr vermiş və müvafiq olaraq təlim və təhsil almış elitalar tərəfindən idarə olunmalıdır. Belə bir elitanın yaradılması səyləri bütün üzv ölkələrdə (xüsusən də Orta Asiyada) davam etdirilməlidir.

– Ən əsası, birlik ölkələrinin iqtisadiyyatına qarşılıqlı investisiyalar gecikmədən artırılmalı və genişləndirilməlidir (birliyin qarşılıqlı iqtisadi investisiyaları üçün ortaq fond yaradıla bilər).

– Qarşılıqlı ünsiyyətdə üzv ölkələrin xalqları arasında daha yaxşı anlaşmanı təmin etmək üçün hər bir ölkənin orta məktəblərində digər dillərlə yanaşı (məs. rus, ingilis və s.) Türkiyə türkcəsində dərs saatları gecikmədən tədris edilməlidir. Düşünürəm ki, türk dövlətlərinin rəsmiləri qarşılıqlı rəsmi görüşlərində rus dilindən deyil, türk dilindən ortaq dil kimi istifadə etmələri nümunə olardı.

– Türk dövlətləri arasında qarşılıqlı münasibətlərdə, xüsusən də idman və musiqi sahəsində çempionatlar və musiqi yarışları təşkil etmək üçün xüsusi bir mərkəzin yaradılması.

– Türk Birliyi Təşkilatının qətiyyətlə qeyri-türklərə yönəlmədiyini və təşkilat daxilindəki bütün etnik qrupların türklərlə eyni hüquq və vəzifələrə malik olduğunu müntəzəm mətbuat və televiziya proqramlarında təbliğatını aparmaq.

Nəhayət, Türk dövlətlərinin Avrasiya məkanında yerləşməsi onların strateji kommunikasiya yollarına, enerji marşrutlarına və ticarət dəhlizlərinə nəzarət imkanlarını artırır. Bu isə Türk dünyasının həm Şərq-Qərb, həm də Şimal-Cənub istiqamətlərində körpü rolunu daha da gücləndirir. Nəticə etibarilə, Türk dövlətlərinin yeni birlik modeli təkcə inteqrasiya ideyası deyil, eyni zamanda müasir beynəlxalq sistemdə türk dövlətlərinin suverenliyini, təhlükəsizliyini və dayanıqlı inkişafını təmin edən çoxşaxəli bir konsepsiyadır. Tarixi köklərə əsaslanan, amma müasir geosiyasi reallıqlara uyğunlaşdırılan bu model türk dünyasının gələcək qlobal təsir gücünü müəyyənləşdirən strateji istiqamət kimi qiymətləndirilə bilər.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI – REFERENCES

1. Acı, Murad. **Türk və dünya: munis tariximiz.** Bakı, “Bakı Slavyan Universiteti”, 2006, 255 s.

2. Ələkbərli, Faiq. Əli bəy Hüseynzadənin dünyagörüşündə türkçülüyn və islamçılığın nəzəri-fəlsəfi əsasları. Azərbaycan İlahiyyat İnstitutu. **Dini Araşdırmalar Jurnalı** №1, dekabr 2018. 304 s.
3. Çığ, Muazzez İlmiye. Sümer və Türkler (Makaleler). Туркестанская Библиотека - www.turklib.ru – **Turkistan Library**, 1027 s. 25.05.2025.
4. Díaz-Montexano, Georgeos. İber yarımadasında antik türk yazıtları, Epigrafi Topluluğu Vitalitius Üyesi, James Cameron ve National Geographic için Tarihi-Bilimsel Atlantoloji Danışmanı, <http://www.turkbilimi.com>, 15.05.2025.
5. Feyziyev, Cavanşir. **Türk dünyası: 5 kitabda. Birinci kitab: Türk sivilizasiyasının təməl dəyərləri**. Bakı, “Mütərcim”, 2017, 280 s.
6. Göyalp, Ziya. **Türkçülüyn əsasları**. Bakı, Xəzər Universiteti nəşriyyatı, 2010, 208 s.
7. Hüseynoğlu, Kamil. **Qədim Turan: Mifdən tarixə doğru**. Bakı, “MBM”, 2006, 120 s.
8. İbrahimov, Mahir. Xəzər regionunda cərəyan edən hadisələrin tarixi-siyasi təhlili yeni dünya düzəninə formalaşması kontekstində. **Azərbaycan tarixşünaslığı Elmi əsərlər**, 2021, №1 (82).
9. Kafesoğlu, İbrahim. **Türk Milliyətçiliğinin Meseleləri**. MEB Devlet Kitapları, 1000 Temel Eser – Yayın №22, Birinci Baskı, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1970, 284 s.
10. Kramer, Samuel İoan. **Sumer mitolojisi. İÖ üçüncü bin yıldaki tinsel ve edebi gelişim üstüne bir çalışma**. Çeviren: Hamide Koyukan. İstanbul, “Kabalıcı Yayınevi”, 1999, 218 s.
11. Qaraoğlu, Fazıl. **Türk millətinin tarixi, qurduğu dövlətlər və ataları**. Bakı, “Nurlar” yayınevi, 2007, 383 s.
12. Mədətoğlu (Qasımlı), Aydın. **Türklər (Tarixi oçerklər)**. Bakı, “El” nəşriyyatı, 2012, 545 s. (Вах: Чайлд Гордон. Древнейший Восток в свете новых раскопок. Москва: Изд-во иностранной литературы, 1956, с.252-256. Сетон Ллойд. Реки-близнецы. Москва-1972, с.16).
13. Mədətoğlu (Qasımlı), Aydın. Amerika Maya türkləri; tarixdə və bu gün. <http://www.turkbilimi.com>. Müraciət tarixi: 19.05.2025.
14. Muxtarova, Əsməd. **Türk xalqlarının tarixi (Qədim dövr və orta əsrlər)**. Bakı, “Adiloğlu” nəşriyyatı, 2013, 446 s.
15. Muxtarov, Kamil. Azərbaycan Respublikası və Türksöy. (Elm, Ədəbiyyat, Mədəniyyət, Sənət jurnalı) N-01 (02) 2002. <http://www.onerjurnali.narod.ru>. 23.05.2025.
16. Mustafazadə, Tofiq. **Ümumi tarix (Ən qədim zamanlardan XVIII əsrin sonunadək)**. Bakı, “İqtisad Universiteti nəşriyyatı”, 2009, 1152 s.
17. Özbəkistan'da Birinci Avropa Birliğı-Orta Asya Zirvesi başladı. Güncelleme:04.04.2025. <https://www.aa.com.tr/tr/dunya/> 20.05.2025.
18. Paul Roux, Jean. **Histoire Des Turcs – Deux mille ans du Pacifique a la Mediterranee. Librairie Artheme Fayard, 1984-2000. Türklərin Tarihi – Pasifikdən Akdenizə İki Bin Yıl**. İstanbul, Kabalcı Yayınevi, 2004, Beşinci Basım: Nisan 2008, 562 s.

19. Ruinten, Sevinc. **Azərbaycan türk dövlətləri ilə siyasi əlaqələr sistemində (XX əsrin 90-cı illəri)**. Bakı, “Adiloğlu”, 2005, 236 s.
20. Saray, Mehmet. **Azərbaycan Türkleri tarihi**. İstanbul, “Nesil matbaası” 1993, 154 s.
21. Saray, Mehmet. **Türk dünyasında birliğin kurulması şart**. İstanbul, “Boğaziçi yayınları A.Ş.”, 1.Baskı, 2021, Haziran, 312 s.
22. Suleymenov, Oljas. **Az-Ya**. “Şərq-Qərb” nəşriyyatı. Bakı, 2007, 272 s.
23. Şimşir, Sebahattin. Eski Türklərdə milliyətçilik. **Türk-İslam Medeniyeti Akademik Araştırmalar Dergisi**. Yıl / Years: 8, Sayı / Number: 16, Konya – 2013 – Yaz, s.229.
24. Şirvani, Ədilli. **Milli məfkurəmiz: Türkçülük, Çağdaşlıq, İslam**. Bakı, “Elm və təhsil” – 2013, 288 s.
25. Türk dünyası ilə bağlı dərslilər qəbul edildi. 24 İyun 20:34. <https://teleqraf.com/news/toplum/331713.html>, 12.05.2025.
26. Бартольд, Василий Владимирович. **Мусульманский мир. Ислам. Энциклопедия культуры и искусства**. Москва: Эксмо, 2010, 510 с.
27. Parbolo, Simo. **Etymological Dictionary of the Sumerian Language**. Part I. Lake Winona: Eisenbrauns. Distributed by Penn State University Press for Neo-Assyrian Text Corpus Project, 2016, 977 p., ISBN: 978-952-10-9492-7.
28. **The Sumerian World**. Edited by Harriet Crawford. First published 2013 by Routledge 2 Park Square, Milton Park, Abingdon, Oxon OX14 4RN Simultaneously published in the USA and Canada by Routledge 711 Third Avenue, New York, NY, 10017. 659 p.
29. The 12th Summit of the Organization of Turkic States Convened in Gabala, Azerbaijan. <https://www.turkicstates.org/en>, 29.10.2025.

MÜƏLLİF HAQQINDA MƏLUMAT – INFORMATION ABOUT THE AUTHOR

İbrahimov Mahir Nadir oğlu – tarix üzrə fəlsəfə doktoru, dosent. AMEA A.A.Bakıxanov adına Tarix və Etnologiya İnstitutu. Azərbaycan, Bakı.

İbrahimov Mahir Nadir – Doctor of Philosophy in History, Associate Professor. A.A.Bakikhanov Institute of History and Ethnology ANAS. Azerbaijan, Baku.